"okumakta olduğum kitap", **bitmemiş**, şimdi sürüp giden -yor'lu bir iş, ama -yor eki kullanılmamış; öbürü **"okumuş olduğum, geçenlerde okuduğum kitap**", geçmişte olup bitmiş, -miş'li bir iş, ama -miş/ -muş eki kullanılmamıştır. [4, c. 165] Rusçada kullanılan iki durumlu fiiller *(Двувидовые)* hem bitmiş hem de bitmemiş duruma sahip olabilir: Bu fiiller ***-ова(ть), -а(ть), -и(ть), -е(ть)*** ekleriyle biter. *Использовать* 'kullanmak, yararlanmak.' *Организовать* 'düzenlemek.' *Жениться* 'evlenmek', *родиться* 'doğmak': *он не жениться* ***(bitmemiş durum)*** *потому, что еще учится в университете.* 'O evli değil, çünkü henüz üniversitede okuyor.' *Он женится* ***(bitmiş durum)*** *когда окончит университет. 'Üniversiteyi bitirince evlenecek.*

Akerson, Türkçede görünüş işlevi ve bitmiş-bitmemiş fiillerin ayrımı hakkında adı geçen eserinde şunları söylüyor: Türkçede görünüş, olayın süre içindeki yayılımını gösterir, ama bu yayılımın konuşma ya da anlatı noktasına göre bir yere yerleştirilmesi, zaman işlevi aracılığıyla olur. Bitmemişliğe gönderme yapan bir eylem, geçmişte olabilir ya da şimdi de sürebilir. '**Ayşe eskiden sabahları erken kalkardı**.' Tümcesinde, fiil **bitmemişlik** göstermektedir. Yani Ayşe'nin erken kalkması sık sık yinelenmiştir **(kalk-ar-dı).** Ancak bu yinelenme, geçmişte yer almıştır (kalk-ar-dı). Maç anlatan bir spiker ise, bitmişlik değeri taşıyan olayları şimdiki zamana yerleştirerek anlatır: **Ayhan topa vuru-yor, ancak kaleci nefis bir çıkışla topu durduru-yor.** [1, c. 266] Bu cümlede olaylar bir bitmişlik zinciriyle birbirine bağlanmıştır, şu anda gerçekleşirler, ama her olay bir öncekinin bitmesiyle gerçekleşir.

SONUÇ

Rusçada eylemlerin bitmişlik durumu; Türkçede olduğu gibi hareket alanı daha dar, zaman kavramı daha kısıtlayıcı olan, bir defa yapılan, henüz başlamış ve sonuca ulaşılmış olan hareketleri içerir. Türkçede bitmişlik zamanı ise cümlede fiille anlatılan işin tarzı ne olursa olsun geçmişte olup bitmesi, tamamlanmasıdır. Türkçe dilbilgisi kitaplarında bu yapı Hikaye Birleşik Zamanı olarak adlandırılmıştır. Bu yapıyla asıl anlatılmak istenen, fiilin geçmişte olup bitmesidir.

KAYNAKÇA

1. Akerson, Fatma Erkman, Dile Genel Bir Bakış. – İstanbul: Multilingual Yabancı Dil Yayınları, 2008. – s. 266.
2. Bacanlı, Eyüp, "Türkçe Fiil, Slav Türü Bitmiş Görünüş Bildirebilir mi?", Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, 6(1), Mart 2009, s.44. Erişim Tarihi: 18 Şubat 2013, http://turkoloji.cu.edu.tr
3. Dıetrıch, Ayşe Pamir Grammatika Russkogo Yazıka. – Ankara: Kapadokya Yayınevi, 2007.
4. Dilaçar, Agop, "Türk Fiilinde Kılınışla Görünüş ve Dilbilgisi Kitaplarımız", Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, TDK Yayınları, Ankara 1973-74, s.165. Erişim Tarihi: 10 Şubat 2013, http://turkoloji.cu.edu.tr .
5. Lyons ,John, Kuramsal Dilbilimine Giriş. –Ankara: TDK Yayınları, 1983. – s.281-282.
6. Uzun, Engin Nadir, "Türkçede Görünüş, Kip, Zaman Üçlüsü", Dil Dergisi, Sayı: 68, İstanbul 1998, s.6-7. Erişim Tarihi: 10 Ocak 2013, http://turkoloji.cu.edu.tr
7. Vinogradov, V.V. Kratkaya Russkaya Grammatika Morfologiçeskiye Kategori Glagola, s.267. Erişim Tarihi: 16 Şubat 2013, http://slovari.ru

Юсупов Айрат Фаик улы,

филол. ф. к., татар тел белеме кафедрасы доценты,
КФУның Л.Толстой ис. филология һәм мәдәниятара багланышлар институты
Казан шәһәре, Татарстан, Россия
e-mail: faikovich@mail.ru

УДК 81'373.613

XIX ГАСЫР ТАТАР ПОЭЗИЯСЕ ТЕЛЕНДӘ ДИНИ-СУФИ ТЕРМИНОЛОГИЯНЕҢ КУЛЛАНЫЛЫШЫ

УПОТРЕБЛЕНИЕ РЕЛИГИОЗНО-СУФИЙСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ В ТАТАРСКОЙ ПОЭЗИИ XIX ВЕКА

THE USE OF RELIGIOUS-SUFI TERMINOLOGY IN THE TATAR POETRY XIX CENTURY

Аннотация. Статья посвящена изучению суфийской терминологии на материале татарской поэзии XIX века и раскрытию особенностей употребления. Научная новизна определяется тем, что в статье затрагиваются проблемы перевода суфийских терминов с арабского языка на татарский; даются тюрко-татарские варианты

отдельных терминов. Сделан вывод о том, что суфийская терминология в татарской поэзии претерпевает трансформацию, и отдельные термины присутствуют в поэтических произведениях в сильно отдаленной, оторванной от первоначальных религиозно-суфийских корней форме.

Ключевые слова: суфизм, татарская поэзия, язык суфийских произведений; суфийская терминология, заимствования.

Abstract. The article is devoted to the study of the Sufi terminology by the material of the Tatar poetry of the XIX century and the revelation of peculiarities of its usage. The scientific novelty is defined by the fact that the problems of translation of the Sufi terms from Arabic into Tatar are touched upon; the Turco-Tatar variations of the certain terms are given. The conclusion is made upon the Sufi terminology in the Tatar poetry is experiencing the transformation and some peculiar terms are present in the poetic works in the form much distant and detached from the initial ones of religious Sufi origins.

Keywords: sufism, tatar poetry, language of Sufi works; sufi terminology, borrowings.

Суфичылык – бер яктан, гаять тә катлаулы, каршылыклы фәлсәфи, дини, мәдәни, идеологик күренеш, икенче яктан, үзенчәлекле, кайвакытта хәтта пародоксаль карашлар җыелмасы, үзенчәлекле культура, үзенчәлекле тәрбия системасы һәм яшәү рәвеше.

Суфилар хакыйкатьне танып белү нәтиҗәләрен гади телдә, сүз белән әйтеп бирү мөмкин түгеллеген раслый, шушы юлда символлар, суфи терминнарны системасын формалаштыра. Илаһияттә танып белгәнне, рухи халәтне, чын хакыйкатьне башкаларга җиткерүнең бердәнбер юлы символлар һәм махсус билгеләр, терминнар аша икәнлеге аңлашыла. Күп гасырлар буена тасаувыфтагы йолаларны, рухи халәтне, абстракт төшенчәләрне аңлаткан махсус терминология эшләнә.

Шигъри форма суфиларның мистик күзаллауларын һәм фикерләрен укучыга ирештерү өчен уңайлы әдәби төрләрнең берсе булып санала. Үзе дә серлелеккә омтылган шигърият мистик фикер, образларны җиткерү өчен уңайлы форма санала, сакраль һәм дөньяви фикерләрне ирештерүдә чикләнмәгән мөмкинлекләр ача, шуның аша «милли шигърият дини, фәлсәфи, суфи фикерләрне җиткерү мәйданына әйләнә» [5, с. 219]. Суфичылык сүз сәнгате мистик әдәбият булып, серлелекне, дөньяны танып бетерә алмау фикерен алга сөрә, фикерне “ачкыч” булган символлар, киная, төсләр символикасы аша җиткерә һәм шул яктан әдәби телне баета, стильне камилләштерә. Поэтик телнең күпкатламлы булуы шагыйрьләргә төрле кеше төрлечә кабул итәрлек, ягъни ике эчтәлекле әсәрләр иҗат итү мөмкинлеген калдыра. Суфичылык поэзиясендәге суфиларга хас специфик терминнар исә бары тик суфилар мохитында гына кулланыш ала һәм мәгънәләре ягыннан туры тәрҗемәдән бик ерак торулары белән характерлана.

Суфичылык поэзиясе телендә кулланылган күп кенә алынмаларның зур өлешен суфи лексика һәм дини терминология тәшкил итә. Суфичылык поэзиясен барлык нечкәлекләре белән аңлау юлында шушы терминнарны белү мәҗбүрияте куела, чөнки алар авторның укучыга җиткерергә теләгән идеяләрен тулаем дәрәҗәдә ачарга мөмкинлек бирә. Шуңа да суфичылык әсәрләре телен өйрәнгәндә сүзнең туры мәгънәсенә игътибар итүдән бигрәк, эчтәлегенә карау мөһим санала.

XIX гасыр татар поэзиясе телендә кулланылган гарәп-фарсы алынма исемнәрен, аерым алганда суфи термин һәм атамаларны анализлау барышында түбәндәге тематик төркемнәрне аерып чыгарырга мөмкин:

1) дини атамалар һәм терминнар. Әлеге төркемгә ислам терминологиясенә һәм гомуммөселман лексик фондына караган сүзләр керә һәм түбәндәге төшенчәләрне белдерәләр:

- Аллаһның исемнәрен һәм атрибутларын белдерә торган сүзләр төшенчәләр: Аллаһ, Илях, Хода, Тәңре, хак, нур һ.б. Мәсәлән: бел: фәна фи Аллаһи [2, б. 85]. Тикшерелә торган әсәрләр телендә Аллаһны белдерү өчен еш кына аның фарсы варианты «Хода» һәм төрки варианты «Тәңре» кулланыла: хаҗәтем сәндин деләрмен, и хода [2, б. 134]; тәрек идүб әгъйәре ул тәңрейә ялварасы [1, б. 418].

- гомуммөселман лексик фондына караган сүзләр: әҗәл, иман, тәүбә, батыйн (яшерен) һ.б. Бу төркемгә керә торган терминнар семантик яктан төрле гөнаһлар (тәүбә), аерым төркем кешеләрне (кәферләр) белдерергә мөмкиннәр. Мәсәлән: бу хәлә сидкы дилдән тәүбә юк [2, б. 125]; мөддәгый ике җиһанда бер дорыр, ике нәстә эстәйән кәфер дорур [2, б. 128].

2) суфи лексика һәм терминология. Әлеге төркемгә керә торган алынмаларны шулай ук берничә төркемчәгә бүлеп карарга мөмкин:

- мөселман аскетын – суфиның үзен белдерә торган төшенчәләр. Билгеле булганча, суфи практикасында алынган белемнең күләме һәм сыйфатына, ирешелгән дәрәҗәсенә карап, суфиларны төрлечә атап йөрткәннәр. XIX гасыр поэтик әсәрләр телендә түбәндәге терминнарның вариантлылыгы күзәтелә: суфи, дәрвиш, гариф, заһид, фәкыйрь [3, с. 209]. Мәсәлән: арзум улдыр ки, бу галәмдә гарифлар кеби атәше гыйшык илә кайнатсам йөрәгем йагуны [2, б. 92], кәрам кыйлыб, вирең бер җаваби, тәсаллә чөн фәкыйрә ба җаваби [2, б. 121].

- суфиларның тормыш-көнкүрешен, тормышын тасвирлауга ярдәм иткән терминнар. Мәсәлән, шәрәб исерткеч эчемлек мәгънәсендә килә. Билгеле булганча, суфиларда билгеле бер экстаз халәтенә керү күренеше бар. Суфилар фикеренчә, шәрәб эчеп исерү барышында алар экстаз халәтенә керәләр [4, с. 72]. Мәсәлән: эч әле хикмәт шәрабен, оч әле күкләр яңа [1, б. 418].

Сакый – шәраб салучы. Мәсәлән: *виргел, и сакый, бу мескен бәндәйә бер җамайак* [2, б. 92]. Тикшерелә торган әсәрләрдә суфи термин төрки чыгышлы сүз яки фарсы алынмасы белән алышынырга мөмкин, шул рәвешле гарәби һәм төрки-татар чыгышлы сүзләрнең стилистик вариантлылыгы күзәтелә: «бал» сүзе «шәраб» яки «исеркеч эчемлек» мәгънәләрендә кулланыла. Мәсәлән: *җан илә иман – икәүлән – бер өйүдә бал эчәр* [2, б. 99].

- суфиның рухи камилләшүен белдерә торган сүзләр: вакыт, вөҗүд (яшәеш, яшәү), нәфес, хәл, тарикъ (юл), мәгърифәт, хакыйкать, химмәт (тырышлык), сәфәр. Мәсәлән: гамь тарикында булу – рузе васләт җинанә йул [2, б. 92]. Тикшерелә торган әсәрләрдә әлеге терминның төрки варианты да кулланыла: юл. Мәсәлән: игре йулларны куйубән тугъры йула варасы [1, б. 418].

Әлеге төркемгә кергән терминнарның мәгънәләре билге бер контекст эчендә генә аңлашыла һәм алар бу мәгънәләрдә суфичылык поэзиясе үрнәкләрендә генә кулланыла.

- суфиның Аллаһ белән якынлыгын белдерә торган термин һәм атамалар. Мәсәлән, нәзар (караш), фәна (бетү, юкка чыгу), сөхбәт (дуслык, аралашу мәгънәсендә килә). Мәсәлән: бел: фәна фи Аллаһи [2, б. 85], изгеләрнең сөхбәтен миңа насыйб ит [2, б. 90].

Бу төркемгә кергән терминнар аерым күрсәтелгән төшенчә белән генә кулланыла һәм бары тик суфичылык поэзиясендә генә кулланылышта йөри. Әлеге терминнарны аңлау һәм тәрҗемә итү өчен махсус әзерлек сорала.

Шулай итеп, XIX гасыр суфи поэзиясе телендә терминнар һәм атамалар алынма лексиканың аерым бер катламын тәшкил итә. Суфи әдәбиятны дөрес аңлап кабул итү өчен әлеге термин һәм төшенчәләрнең мәгънәләрен белү әһәмиятле санала. Мәсәлән, татар әдәби телендә «базар» сүзе сату-алу урыны итеп аңлатылса, суфи әдәбиятта әлеге термин башка мәгънәгә ия: ул илаһи нурларның иңгән урыны буларак аңлатыла. Күп кенә әсәрләрдә «гыйшык базары» гыйбарәсе кулланыла. Бу – күңеленә гашыйк уты төшкән кешенең сөйгән кешесенә таба юнәлүе.

Ш.Зәки шигырьләрендә әлеге терминның кулланылышын күрергә мөмкин:

Бу җиһанның, шәһренең, базарының сәүдәсе күб,
Кыл бу сәүдәне, йәне базары булгай, булмагай!

Мисалда «базар» җафа чигү урыны яки тәгъдир итеп тә аңлашыла.

Шулай итеп, XIX гасыр татар поэзия теле лексик нормаларның ныгуы һәм тотрыклы хәлгә керүе сүзлек составында бара торган үзгәрешләрнең билгеле бер системада дәвам итүендә һәм логик канунлашуында ачык күренә. XIX гасыр татар поэзиясе телендә кулланылган гарәп-фарсы алынмаларның бер катламын дини һәм суфи терминология, атамалар тәшкил итә. Күп кенә суфи терминнар трансформация кичереп, беренчел мәгънәләрен югалткан һәм аларны билгеле бер контекст кысаларында гына аңлап була. Суфи терминнарны дөрес тәрҗемә итү өчен махсус әзерлек сорала, аларның күбесенең мәгънәләре специфик һәм андый эчтәлек калыбында алар бары тик суфи текстларда гына кулланылышта йөри.

Әдәбият

1. Фәхретдинов Р. Асарь. 13 җөзьә. 2 җилд. – Оренбург, 1907. – 422 б.
2. Шәмсетдин Зәки шигырьләре / Төз. Зиннәтулла Мөхәммәтрәхими. – Башкортстан Фәннәр академиясенең Уфа тарих, тел һәм әдәбият институты гыйльми архивы, ф.3, т.63. – 178 б.
3. Юсупов А.Ф. О суфийской терминологии в языке татарской поэзии XIX века // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – 2014. – № 4. – Ч.2. – С. 208-211.
4. Юсупов А.Ф. Суфийская лексика в языке поэтических произведений XIX века // Исламоведение. – 2015. – № 3. – С. 71-77.
5. Юсупов А.Ф. Суфизм в средневековой татарской культуре: роль, особенности и модели мира / А.Ф.Юсупов, Н.М.Юсупова // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – 2012. – № 5(16). – С. 219-222.